

**La Mare de Déu d'Agost, Sant Roc i el Gos.
El reflex dels cicles bubònics en el Calendari festiu.
Bétera com a exemple**

1. Pesta i festa

L'ésser humà crea símbols i sistemes simbòlics que li donen la possibilitat d'orientar-se en el món. Una d'aquestes creacions és el calendari. Amb el calendari la nostra societat, els grups humans, els individus, poden situar-se amb més precisió dins els processos socials i naturals en els quals es troben immersos.

El calendari és un instrument social que regula i organitza el nostre temps, amb ell aconseguim fragmentar, classificar i computar la duració, així com regular i distingir les activitats, socials, i ens dóna l'oportunitat d'ordenar l'experiència i els esdeveniments, alhora que estructura la vida quotidiana.

En el calendari, uns dies són marcats de forma diferent als altres. Aquest fet quotidià, al qual no li donem gaire importància, ens obri les portes a algunes preguntes: quins són els criteris pels quals una societat fixa unes dates determinades i les considera festives? Per qué aquestes són festives i durant les altres hem de treballar?

Trobarem moltes raons diferents que condicionen aquesta elecció, però en el

nostre cas podem mencionar com a elements configurats del calendari, el calendari romà, el jueu, el litúrgic cristià amb els seus diversos cicles.

Lluny de creacions mítiques, d'orígens pagans i de passats remots, el temps festiu de Bétera està marcat pels elements enumerats anteriorment, i molt especialment pel darrer i els intents d'una societat castigada molt durament pels cicles bubònics per trobar una solució.

La Mare de Déu d'Agost, Sant Roe i el Gos són fruit d'uns fets tràgics, que les comunitats han anat recollint i reelaborant amb el pas del temps fins convertir-los en celebracions i festes, deixant al descobert que les festes no són un element estàtic i immutable sinó un reflex miniaturitzat de les societats en les quals estan inserides i, per tant, esdevenen dinàmiques i canviants al ritme que canvia la pròpia societat que la celebra i se celebra.

A casa nostra encara molta gent apunta la discussió sobre les anomenades festes d'origen pagà, els cultes a la fertilitat, els déus i dimonis vegetals i altres cantarelles per l'estil.

Segons Manuel Delgado, «les celebracions rares vegades tenen, amb el seu aspecte actual, més d'un parell de segles de vida». La majoria de les nostres festes tenen molt menys de dos segles. Els que heu estat a Bétera durant les festes i heu tingut la sort de veure els majorals vestits amb granota, botes, guants, casc per procedir a mantenir combats singulars a cops de femelletes amb vestimenta semblant a la de la guerra de les galàxies, les pervivències li semblaran una broma.

Segons Delgado, «l'entestament a conèixer els orígens de tal o tal altra festivitat predisposa a l'enganyifa».

Atesa l'àmplia representació de caçadors de pervivències paganes que gaudeix el nostre país, crec convenient donar-li a l'estudi una base històrica el més sòlida possible per anar desfent malentesos i fantasies, doncs el furor crematori dels nostres avantpassats, revolucionaras i contrarevolucionaris, ja han posat les coses prou difícils.

Hauríem de deixar de costat les galindaines que van fer de la història i l'etnografia religiosa una màquina de guerra contra la religió, malgrat que per algú puga tenir interès convertir les festes en paganes o precristianes, per qüestionar el paper del cristianisme com a element configurador del nostre calendari. Feina difícil, doncs les nostres festes avui són part del calendari cristià i es converteixen en incomprensibles al marge d'aquest.

Fins i tot, la major part dels participants festers pertanyen majoritàriament al gremi de renegaires, descreguts, ateus, agnòstics... encara que utilitzen formes rituals i iconogràfiques cristianes, per a refermar la seua pertinença a una col·lectivitat. Mentrestant, la jerarquia eclesiàstica i la major part dels creients es debat entre la contradicció de tenir una de les més riques i variades demostracions ritualistes de culte i la pretensió interioritzada de la fe en detriment de les formes externes i collectives.

La Mare de Déu d'Agost i Sant Roe també han patit les troballes de reminiscències, la utilització d'alfàbegues com a elements d'ofrena a la Mare de Déu. Això ha despertat la imaginació i algunes veus s'alcen per trobar vells cultes vegetals i de fertilitat. La utilització de flors i plantes formava i forma part de la preparació de l'espai quotidià en espai festiu i/o sacralitzat, les flors i plantes són elements que els veïns tenien més a l'abast per guarnir els seus carrers, places i esglésies. Aquesta preparació de l'espai té dues vessants: per una part, es produeix una descontaminació de l'espai, una purificació ritual, alhora que una clara funció higiènica, de neteja dels espais elegits per a la festa i/o cerimònia, que en el cas de les alfàbegues es converteix en neteja olfactiva, per ser una planta d'olor agradable i intensa que aconsegueix pal·liar els efectes olfactius d'una gran quantitat de gent tancada en un local o església, com també perceben l'olor aquells que estan al carrer al sol d'agost.

Altres explicacions, en el cas de Bétera, donen a la utilització de les alfàbegues una suposada font original àrab: si bé l'espècie procedeix del nord d'Àfrica, les possibilitats que la festa que avui es fa en honor de la Mare de Déu d'Agost siga originària de festes de la població àrab-musulmana anterior a la conquesta de València per part de catalans i aragonesos són insostenibles.

Un mínim coneixement de la conquesta realitzada pels cristians sobre els territoris habitats per la població musulmana ens mostra l'aplicació meticulosa per part dels nostres avantpassats de conceptes de tanta actualitat com la neteja ètnica. Catalans i aragonesos que repoblaron les terres de València practicaren un rigorós sistema d'*apartheid* amb la població musulmana, que fan del tot improbable i impensable l'assimilació per part de la població cristiana de cap tipus de celebració cerimonial i festiva de la comunitat vençuda, la qual, després de nombroses persecucions, acabaria sent expulsada.

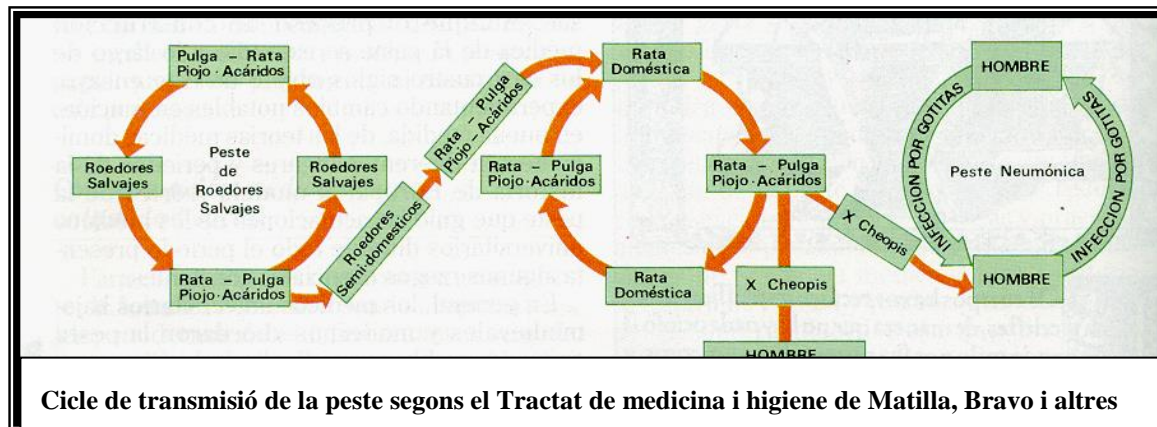
Arenys de Mar, municipi del Maresme, i Bétera, municipi del Camp de Túria, amb un nombre similar d'habitants, malgrat la seua llunyania són el reflex d'un recorregut infecciós, però també el d'uns reines mèdics i socials coincidents, així com d'una posterior dinàmica festiva que camina pels mateixos paràmetres, malgrat algunes diferències.

2. Característiques de la malaltia

Inflamació i mal de costat, aviat mort o curat!

Amb el terme pesta s'anomenaven de fet totes les grans epidèmies. Actualment el terme s'aplica exclusivament a la malaltia causada pel bacil de Yersin i Kitasato.

Sota el nom genèric trobem tres varietats de la malaltia, encara que de vegades siguin tres fases d'un mateix procés; la pesta bubònica, la més freqüent, provocada per un bacil aerobi i gramnegatiu (*Pasteurel-la Pestis o Yersinia Pestis*) descobert

simultàniament per Kitasato i per Yersin l'any 1894. El terme bubó/bubònic ve del mot grec *boubon* (tumor) i fa referència a les grans inflamacions produïdes a les zones ganglionars del cos per la malaltia. La pesta és un procés infecció agut i provoca la ràpida inflamació dels ganglis limfàtics, que sobresurten sovint amb supuració. Aquest fet provocà que un dels primers remeis utilitzats pels metges medievals fos obrir el bubó amb un bisturí, però el remei era de fet pitjor, ja que es podien provocar lesions greus en els vasos limfàtics. Les inflamacions es localitzen preferentment a la regió cervical, les aixelles i els engonals. Pot ocasionar una mortalitat d'entre el 60 i el 80% dels afectats.

En la pesta pneumònica o pulmonar el quadre clínic és semblant a la bubònica, es produeix en passar el bacil a la sang i per ella als pulmons i el contagi es produeix de manera directa, per la simple inhalació de l'aire. Això la convertí en més mortífera, ja que ocasionava el 90 i el 100% de mortalitat entre els afectats.

La pesta septicèmica consisten en una disseminació per tot el cos que provoca un estat de xoc que porta a la mort del malalt en pocs dies i enmig de greus deliris. La quantitat d'hemorràgies provoca que la pell es cobreixi de plaques obscures i aquest color negre blavós va popularitzar el nom de mort negra o pesta negra.

Els agents de contagi foren l'home i la rata, i els canals de difusió les vies de comunicació com ara els ports. La difusió fou lenta però tenaç. L'any 1348 marca l'inici a Europa del flagell de la malaltia, que va recórrer els diferents estats cobrint-los de mort: Anglaterra va perdre el 25% de la població, Escòcia el 30%, França i Alemanya el 50%. Barcelona, per exemple, va perdre uns 38.000 dels seus 50.000 habitants.

La irrupció de la pesta fou l'inici d'un cicle fatídic, el pànic i l'angoixa creats per la malaltia originaren un clima apocalíptic en el qual tenien cabuda diverses actituds: des de recollir-se en la religió fins a llançar-se a una vida de disbauxa i diversió.

3 El ciele bubònic als territoris de la Corona d'Aragó

Tres mals es disputen la terra: la pesta, la fam i la guerra!

L'arribada al continent europeu de la pesta sembla conseqüència del setge que el Khan Djanibk posà a la fortalesa genovesa de Kaffa, l'any 1347. Les tropes del Khan eren portadores de la malaltia i aquells que morien eren utilitzats com a projectils verinosos i llançats a l'interior de la fortalesa. L'expansió per la ciutat i el Mediterrani fou tot una.

Intentar dibuixar tot l'itinerari i les conseqüències de cadascun dels brots pestífers que es produïren al nostre país, des de la seua aparició el 1348 fins l'última gran pandèmia de 1647-1654, seria una feina intensa i mereixeria un estudi a part; farem referència ací a la dels anys 1362-1363, la Mortaldat dels Infants, la de 1371 any de les mortaldats mitjanes, i alguns brots detectats a diferents parts de la Corona, un reguitzell d'anys que va des de 1348 fins a 1647-54. Amb un abast i intensitat que demostra la magnitud del desastre en la població.

A tall d'exemple mirarem la de 1348 i la darrera de 1647-54, per la seua importància en el posterior desenvolupament demogràfic i polític del nostre país.

L'entrada de la pesta de 1348 coincidí amb una greu crisi política per la designació per part de Pere III el Cerimoniós de la seua filla primogènita Constança com a hereva, fet que fou aprofitat per sectors importants de la noblesa aragonesa i valenciana per oposar-se a la voluntat del monarca de concentrar en la seua persona més capacitat de poder polític, cosa que coincidia amb les pretensions de l'Infant Ferran, germanastre del rei, de ser ell l'hereu a la Corona. Les revoltes de les unions aragonesa i valenciana (1347-48) foren derrotades en gran part gràcies a l'aparició de la pesta, podent el rei abandonar la ciutat de València on era pràcticament presoner de la Unió, donat el perill que corria si continuava residint a la ciutat. El debilitament de la Unió per la pesta, les victòries de Pere III i els seus lleials i el naixement de l'infant Joan (1350), fill del tercer matrimoni del rei amb Elionor de Sicília, restabliren la situació al reialme. Diversos són els autors que situen l'inici de la decadència de la corona catalano-aragonesa per la pèrdua demogràfica que provocà aquesta epidèmia i la guerra civil de la Unió.

A la ciutat de València durant els mesos de maig i juny de 1348 morien prop de tres-centes persones diàries.

«... E estant lo fet en aquest estament, començà, en la ciutat de València, la gran mortaldat, en lo mes de maig de l'any de Nostre Senyor. mcccxlviij, e cresqué en tant que, ans que los mitjant juny, hi moriren tots jorns més de ccc persones ... » (*Crònica de Pere el Cerimoniós*).

A Mallorca el contagi penetrà pel port de Sòller, però la ciutat de Palma s'arribà a tal punt de mortaldat que els prohoms de Mallorca i els jurats sol·licitaren al rei dues

galeres de Barcelona i unes altres dues de València per defensar l'illa, despoblada per la pesta, d'atacs de pirates.

La mortaldat del nostre país podríem situar-la en la pèrdua dels dos terços de la població, cosa que provocà l'abandó d'extenses àrees agrícoles, la pèrdua de determinats oficis i, fins i tot, entre els càrrecs públics es produí una situació pareguda. A Eixèrica (Xérica-Jérica) mor Elionor de Portugal, la segona dona del rei en contraure la malaltia.

Fent un salt en el temps ens situaríem en « ... la més terrible epidèmia de la història moderna catalana ... » segons Pierre Vilar, la pandèmia de 1647-1654.

Ala ciutat de València es desenvolupà el brot pestífer que va castigar tots els territoris de la corona. El juliol de 1647 i el maig de 1648, a la ciutat hi hagué 16.789 morts, a la resta del País València més de 30.000; el còmput total representaria una cinquena part del poblament.

Fos com fos, el contagi es generalitzà i s'estengué arreu.

Els sants protectors contra la pesta:
Sant Sebastià (Tabla de l'escola de AndreaCastagno, hacia 1457, The Metropolitan Museum of art, Nueva York)

Sant Roc (Gravat de l'història de la seva vida, por Tiziano, Bristsh Museum, Londres)

4. Els remeis de l'església

Si vols que la pesca no et toc, encomana't a Sant Roc!

Lluny de la nostra societat secularitzada, amb una divisió clara entre església i societat civil institucional, l'època medieval i moderna ens ofereix una altra cara d'una església que crea societat i que, enfront de la disgregació social que comportarà la pesta, intentarà la recomposició i cohesió de la societat, amb diferents cerimonials litúrgics, patronatges, vots, processons, etc.

Una població que ha esgotat tots els recursos per fer front a les catàstrofes (pestes, fams, guerres, setges ...) decideix que l'ajuda celestial és l'única solució per fer front als seus problemes, tots els sants/santes o la Mare de Déu en les seues diverses formes són els elements que permeten la comunicació entre un món i l'altre. Mentre Maria i Jesucrist tenen una actuació polivalent, els sants tendeixen a l'especialització, com és en el nostre cas la figura de sant Roc, especialista en pesta i malalties contagioses. La Mare de Déu se situa entre els intercessors predilectes, doncs qui millor que una mare per intercedir davant un fill? La Mare de Déu d'Agost és la representació de la pujada de Maria al cel amb cos i ànima, fet aquest de remarcable importància i font de conflictes i escissions dins la comunitat cristiana, que convertirà la Mare de Déu en la figura predilecta alhora de realitzar-hi peticions, vots i patronatges.

Els pobles optaven moltes vegades perquè foren els sants o bé la Mare de Déu els qui manifestaren la seua pretensió de fer-se càrrec de llur protecció.

Les processons són una de les mostres externes més característiques del pacte entre homes i intercessors, però no constitueixen una demostració exclusivament cristiana, tot i que ha estat plenament assumida i, segons les necessitats concretes, pren diferents formes, processons, rogatives, pelegrinatges, romiatges..., es converteixen en una metàfora que camina, el poble de Déu ordenat i estructurat que camina en direcció a la casa del seu pare, objectiu final de la fe cristiana, el retrobament i la unió amb el suprem. Les processons, com les societats que les creen, no són igualitàries sinó jeràrquiques i, per tant, la presència o no d'algú no posa en qüestió la seua fe religiosa, sinó la seua situació dins el grup.

En els moments de crisi aguda, com foren les pandèmies pestíferes, la processó intentava restablir l'ordre amenaçat, un pretext per intentar cohesionar el grup amenaçat de mort per la malaltia i per les reaccions individuals de salvació i fugida.

Dins el context en què la malaltia és entesa com a càstig diví, si la intercessió no arriba, caldrà buscar els pecadors que provoquen la ira divina i extirpar-los de la societat per tal de restituir l'harmonia trencada.

Tots els grups perseguits seran acusats de pràctiques de bruixeria, d'assassinats rituals i d'altres pràctiques diabòliques. L'acusació es convertirà en un mecanisme que s'accelera en una societat que pateix un col·lapse total, i permetrà a alguns individus intentar lliurar-se d'unes obligacions econòmiques o de passar comptes d'antigues disputes. Alhora que a nivell de comunitats (cristians, musulmans, jueus) servirà per a refermar la primacia cristiana i la voluntat d'aquesta d'acabar amb les altres.

5. El remei civil

Fuig de la pestilència, que és una bona ciència!

La imatge que tenim sobre la reacció de la gent davant la pesta és d'un descontrol generalitzat, pànic col·lectiu i fugida massiva dels llocs afectats, sobretot de les capes més poderoses de la societat. Aquestes reaccions existiren, però el fet que l'epidèmia fos endèmica a tot Europa des de 1348, conferí a les poblacions i a les autoritats locals una llarga acumulació d'experiències sanitàries per intentar aïllar els focus potencials.

En el moment que les poblacions tenien notícia de l'existència d'un brot infecció, un seguit de mecanismes organitzatius es posava en funcionament. La creació de les Juntes del Morbo possibilitava que la població tingués una direcció unificada per fer front a la malaltia: impedir l'entrada a la població a qui no posseís la butlleta de sanitat, contractar metges, comprar medicines o fer-se càrrec de l'alimentació dels necessitats, donar sepultura als morts, eren feines que dirigia la Junta del Morbo, que dissenyava la política a seguir per tal que els efectes foren el menys greus possibles. No és que no compartiren la creença d'una acció de càstig diví, tot el contrari, les Juntes del Morbo intentaran aconseguir el favor dels sants i de Déu, tot oferint misses al sants protectors (Sant Roc, Sant Sebastià), però intentaran per tots els mitjans restringir els efectes i minorar la duració del càstig.

Els malalts cren aïllats en hospitals i morberies, la finalitat principal era cuidar els elements més miserables de la societat i donar-los un ajut en cas de malalties greus. Els hospitals tenien una continuïtat, eren una institució fixa, en canvi les morberies eren hospitals provisionals, constituïts per fer front als contagis, i no eren més que barraques de fusta situades fora de la població.

Quan plantegem la conversió d'un fet tràgic en un fet festiu, l'existència d'aquestes institucions cobra de nou un paper important. A Arenys, el jovent fester masculí organitzat en un grup rep el nom de Macips (Massips), i aquest terme apareix inevitablement vinculat a les institucions citades anteriorment.

La paraula Macip/ipa, del llatí *mancipiu* (esclau), té entre nosaltres el significat de servent, de persona al servei d'altres, de camàlic. És freqüent trobar aquest mot fent referència a les persones encarregades de realitzar les feines més dures i perilloses d'hospitals i morberies.

«... que.1 temps no era sembant als passats, així que-1 dit En Pere Rovira no havia suficient salari de les dites LX Lliures, majorment com no podia trobar macips sens gran soldada ... » València, 10 d'octubre de 1349, (AMV, MC, A-9, ff 34v-35).

« ... pagament de 15 sous a una dona, Na Benencasa, la qual serví en l'espital tro a dos meses, en lo calp de les granoles, com les altres macips fossen malaltes ... ». València, 17 d'octubre de 1375, (AMV, Hospital d'En Clapers, 35 1, núm.I).

És corrent trobar a les poblacions que en un moment o altre han sigut afectadas per la pesta el mot macip reconvertit per anomenar aquells qui organitzen i gaudeixen més de la festa.

De la mateixa manera que a Bétera els mots Obrera i Clavaria, que fan referència a les protagonistes femenines de la festa, són derivacions dels mots utilitzats per denominar l'administració municipal i parroquial medieval. Una obreria era una institució destinada al manteniment del temple i el culte amb les seues pròpies fonts de finançament (censos de blat, ordi, oli, almoines, censals, monopolis, cases, terres ...) les rendes que donaven eren administrades per laics, els obrers, que havien de passar comptes anualment per la seua gestió al rector i el bisbe o el seu visitador legal. L'administració municipal tal com l'entenem nosaltres és molt recent, de fet les obreries i els obrers segons quines localitats exercien com administració municipal.

El mateix podem dir del mot Clavari-Clavaria, que fa referència a una persona que té al seu càrrec les claus d'un lloc de responsabilitat, especialment d'una corporació, a les nostres viles i ciutats originàriament feia referència a aquelles persones que custodiaven una de les claus de la caixa de cabals de l'Obreria. A partir de la primera meitat del segle XIV aquesta feina va recaure en una sola persona, convertint-se el Clavari en el funcionari municipal de finances, i en el personatge clau de l'administració local. La continuïtat del terme fins els nostres dies ens ve per via eclesiàstica, i converteix els obrers i obreres, clavaris i clavaries, en organitzadors de les festes locals i responsables enfront de la població de dur a bon terme la feina encarregada.

6 El culte a Maria, la seua capacitat d'intercessió

Aigua que resta, put que empesta!

La festa de l'Assumpció és la més antiga i solemne de les que l'església catòlica celebra en honor de Maria, la Mare de Déu.

La implantació del culte marià està generalitzat al nostre país degut a dos factors principals, per un costat els reis i reines del casal de Barcelona professaven una gran devoció mariana, i per una altra banda sembla ser que existia una pretensió centralitzadora i universalista per part de Roma, que no veia amb gaire bons ulls el procés de localització i fragmentació del culte que portaven les esglésies locals i els seus sants especialistes. L'església romana intentà la difusió de Maria com a element universal, la seua implantació serà generalitzada a les nostres contrades, però també patirà el procés de localització i de diferenciació en multitud d'advocacions. I molt aviat la trobarem com el personatge del panteó sagrat al qual se li demana la seua intercessió per previndre la pesta.

«Item, lo dit, honrat consell, atenenent que en alcunes partides circumvehines a aquest regne de València són estades e són mortaldats, e que per aquesta raó en l'any prop

passat en dita per ordenació del Consell d'aquella, lo feta una general processó... deliberadament e concordant, volgueren, proveïren e ordenaren que de ací a la primera vinent festa de nostra dona Santa maria d'Agost, se faça una general a solemnia processó a reverència e servii de nostre Senyor Déu e de la Verge». València, 16 de juliol de 1372, (AMV, M.C, A- 16, 1.97).

Les dones trobaran durant molt de temps en la seua imatge un model a seguir, i l'església es convertirà en l'únic espai públic on les dones podran jugar un cert paper, malgrat ser una institució regida per homes, l'església catòlica es feminitzarà, doncs serà l'únic lloc on les dones poden recloure's i ser escoltadas. Per tant, no té res d'estrany la profusió de devocions marianes arreu del país, i trobar confraries femeninas com la de Bétera, amb les seues obreres i Clavaries, les quals han donat un protagonisme festiu a les dones impensable en altres llocs, encara que avui dia amb uns rols festius molt fixats per la tradició, pot servir d'impediment i/o excusa per intentar barrar el pas a les dones a altres papers de la festa.

La primacia de l'Assumpció com a dia festiu als nostres pobles és inexcusable, segons els vots i promeses realitzades per les comunitats. No gaire lluny, en el llistat de sants més celebrats se situa Sant Roc, celebrat immediatament després de la Mare de Déu d'Agost. La imaginació popular construí un relat per tal de recollir aquesta relació entre l'Assumpció i Sant Roc, del per què una festa se celebra immediatament després de l'altra.

El relat explica que Sant Roc anava pel món amb el seu gos, però tenia necessitat de trobar feina per poder viure. Després de voltar molt es trobà Satanàs que li oferí feina a l'infern. Sant Roc, que estava molt necessitat, acceptà l'oferta i procedí a treballar per al dimoni. Després de realitzar diferents feines, malament és clar, el dimoni decidí de posar-lo de cuiner de l'infern. Sant Roc ja n'estava tip de les relacions amb el seu patró, per tant decidí marxar i provocar que el dimoni l'acomiadés. Mentre feia un estofat decidí tirar aigua beneïda dins l'olla, i volgué que el dimoni tastés la menja, produint-li grans cremades per efecte de l'aigua benïda. El diable procedí a expulsar tots dos d'una potada. Sant Roc, que era un sant que anava per feina, aprofità per rescatar unes ànimes del purgatorii com que estaven brutes i plenes de nafres les portá al riu i procedí a rentar-les i deixar-les blanques i pures. La Mare de Déu, que es mirava tota l'operació, li preguntà per la procedència de les ànimes tan blanques i el sant li explicà totes les peripècies. La Mare de Déu li demanà que li cedís les ànimes per portar-les davant Déu, alhora que li prometé que en premi a la seua actitud, algun dia el seu dia seria celebrat immediatament després del d'ella.

Aquest relat situa el sant al mateix nivell que les persones: ha de treballar per guanyar-se les garrofes. Al mateix temps el fan baixar a l'infern seguint la tradició heroica dels clàssics. Finalment, la Mare de Déu marcarà clarament la jerarquia de proximitat amb

Déu, ella serà l'encarregada de conduir les ànimes, ella atorgarà el favor al sant, el que la gent celebre la seua festivitat un dia després que ella.

La majoria de les poblacions no acabaran ací les seues necessitats festives i procedirà a celebrar un tercer dia en honor del gos del sant, anomenat en molts llocs sant Gos i que arrodonirà els dos dies festius anteriors i permetrà un cert descans de les activitats intenses d'aquells.

7. Sant Roc i el Gos, la contaminació i el comportament exemplar

Un i un fan dos, Sant Roc i el gos!

El naixement de Sant Roc se situa pels voltants de l'any 1295 a la ciutat de Montpeller, sent senyor d'aquesta vila Jaume II rei de Mallorca, fill del rei Jaume I el Conqueridor, del qual heretà aquests territoris conjuntament amb Mallorca i el Rosselló. Aquest fet, oblidat o desconegut, pot donar alguna pista a l'hora de comprendre la ràpida extensió de la devoció al sant a les nostres terres, donada la seua pertinença a un mateix marc cultural, lingüístic i polític.

Roc era membre d'una família noble, de jove va mostrar una actitud pietosa, amb abstinències, penitències i mortificacions. En morir els seus pares va vendre les possessions i repartí els diners entre els pobres, alhora que renunciava al títol de noblesa a un oncle seu, conjuntament amb el govern dels pobles i viles que li pertanyien. Va agafar l'hàbit de pelegrí i marxà a Itàlia. La pesta afligia i castigava les poblacions italianes. Roc aconseguí curar malalts realitzant la senyal de la creu. Va contraure el mal i per no encomanar-lo decidí retirar-se a una cova, el fet miraculós fou l'aparició d'un gos que cada dia li portava aigua i pa i també li llepava les nafres. El gos es mantingué fidel fins que Roc recobrà la salut. Aleshores es convertiran en companys inseparables i la iconografia popular els presentarà junts.

Sant Roc tornà a la seua ciutat on fou empresonat confós per espia, i morí l'any 1372; la versió oficial diu que per error, els mal pensats per ordre del seu oncle, no fos cas que li reclamés les terres.

Segons explica la narració, al costat del seu cos fou trobat un missatge: «Es fa saber a tota persona amenaçada d'epidèmia que, si s'encomana a Sant Roc, se'n podrà lliurar, per la seua intercessió, de contraure la perniciosa malaltia.»

Anys més tard el cos fou portat en processó per Itàlia. La devoció s'estenia per Europa del sud, trobant-se durant el XV totalment arrelada en esglésies, capelles i altars que foren erigits en honor seu.

Segons els estudis realitzats per Vicent Sorribes sobre la devoció valenciana al sant, es recull la creació d'una capella i una confraria dedicada a Sant Roe per part dels religiosos carmelitans del convent del Carme de València el 6 de febrer de 1490.

En el cas de Bétera i Arenys, tot sembla indicar la seua instauració com a sant protector durant els darrers anys del segle XVI i la primera meitat del XVII. A Bétera, malgrat no existir documentació al respecte, tot fa creure que no serà fins la gran epidemia de 1647 en què segurament també s'establirà un vot de vila, doncs com recull Vicent Sorribes en el seu treball, no és fins aquestes dates que la devoció pel Sant es consolida a la ciutat de València i s'estén a tota la seua àrea d'influència.

A les capelles, el sant sempre és acompanyat pel seu gos i vestit amb atributs de pelegrí, un bordó o bastó de pelegrí de gran llargària, una carbassa prèviament buidada i agafada a la cintura, una alforja penjada en bandolera, en algunes imatges es pot veure el sant traient un tros de pa, fet relacionat amb l'assistència alimentària que li donava el seu gos quan era malalt, una capa per guarir-se del fred i un gran barret per protegir el cap. És normal veure que el sant ens mostra la seua cuixa per deixar al descobert una nafra o un bubó pestífer, símbol de la seua malaltia i de la seua capacitat per superar-la, alhora que la seua voluntat de guarir els altres del contagi.

Roc, segons el relat i la seua anàlisi moral, és un noble que no fuig del perill i deixa les classes més baixes a la seua sort. Roc és una demostració de comportament, model d'actuació per a nobles, metges i autoritats, algunes d'elles propensas a desaparèixer del conflicte. Si el sant resta amb els malalts, els metges no tenen cap dret a fugir, cal que compliquen amb la seua feina, de la mateixa manera com han de fer-ho capellans, jurats, consellers, batlles... Si el sant vol donar exemple als nobles, als importants, el gos és la representació del poble, ell ha de restar fidel al seu amo encara que aquest estiga empestat, perquè tots dos, una vegada lliures del mal, caminen junts com un de sol pels camins de Déu. Tot el relat és un cant a la cohesió social, a evitar aldarulls i a sembrar les bases per recuperar l'harmonia perduda.

No és d'estranyar que les poblacions s'identifiquen amb el gos, que li dediquen un dia en el seu honor, malgrat que no està instaurat dins el Panteó sagrat catòlic, tot i que és reconegut com a tal pels fidels. El títol de Sant Gos que li donaren certes poblacions, alhora que posaven un gosset d'aigües blanc, ben net i lligat a dins de la capella, ens mostra com el poble es reconeix amb el comportament de l'animal i el pren com un dels seus, al qual cal festejar.

Les narracions sobre la vida del sant són diverses, però totes tenen una estructura i un missatge idèntic. La propagació d'una ideologia del comportament enfront de la catàstrofe.

En cada moment històric la societat utilitza els seus mitjans de comunicació per cohesionar la col·lectivitat i, en el cas d'una agressió externa o una catàstrofe col·lectiva, intentarà donar més pautes de comportament.

7. Bétera, la festa avui

Per l'agost, després de sant Roc el gos!

Arribats fins ací, crec que els orígens de la festa estaran prou aclarits, i prendrà cos la idea d'una festa estructurada a partir d'uns fets ocorreguts durant el segle XVII, en definitiva, una festa barroca que arriba als nostres dies, però no com una reminiscència del passat, sinó amb una finalitat actual i canviant.

Emprenquem la tasca d'observació de la festa tal i com la viuen els nostres pobles actualment, els seus elements, la seua estructuració... iniciem el nostre camí a Bétera, localitat del Camp de Túria, situada a pocs quilòmetres de València.

Bétera celebra destacadament els tres dies comentats fins ara, la Mare de Déu d'Agost, Sant Roc i el Gos, però, igual com altres localitats, ha allargat temporalment el temps festiu, tant per davant com per darrera de les dates fixades. Però el que cal destacar és la intensitat amb la qual la gent fa seues les celebracions. Les festes d'agost són realment una fita per a tota la col·lectivitat, existint un abans i un després de les festes molt marcat; podríem dir que les festes de les Obreres i Majorals són un veritable cap d'any i any nou del poble de Bétera.

Mirem primer els protagonistes, en els quals trobem una clara divisió sexual: per un costat, les Obreres de la Mate de Déu, quatre en total, dues fadrines i dues casades, i per l'altre els Majorals de Sant Roc, una vintena aproximadament d'homes encarregats d'organitzar la festa i d'acompanyar les Obreres durant tots els dies que dura la festa.

Dins el grup femení, les veritables protagonistes són les dues joves fadrines. Elles han d'ensenyar en públic les seues qualitats, alhora que mostren l'estatus familiar amb la riquesa de vestits i ornaments. Segons explica la gent més gran del poble, la riquesa i l'espectacularitat del vestit que utilitzen les obreres el dia de l'ofrena de les alfàbegues venia compensat pel fet que aquest vestit seria el que la xica faria servir el dia del seu casament, de la mateixa manera com la resta de vestits servien per l'aixovar del casori.

Aquest fet contrasta amb la utilització actual, on els vestits tenen un ús més restringit o exclusiu al temps que duraran les festes. L'acceptació de la jove de realitzar el paper d'Obrera comporta per part del grup familiar, en especial els pares, un important esforç econòmic, doncs no solament és el fet dels vestits que haurà de lluir sinó la política de portes obertes que mantindrà aquella casa a tot el que faça la visita i el compliment envers l'Obrera. És sens dubte una demostració de poder i de l'estatus que té la família, però alhora és una ofrena que aquesta fa a la comunitat, posant-se com a capdavantera de la festa i costejant les despeses que aquest fet comporta. L'alt cost econòmic limita les possibilitats de participació, doncs no totes les famílies estan en disposició de poder realitzar-lo, podent donar-se la paradoxa que aquelles persones que senten més la festa i el seu lligam comunitari no pugen representar el paper d'Obrera, mentre que alguna més distanciada de la comunitat puga accedir gràcies a l'estatus familiar.

Per l'altra banda trobem els protagonistes masculins, els Majorals de Sant Roc, que podem qualificar com l'element dinàmic. De fet són els encarregats d'organitzar els festejos i actes que es porten a terme, i el seu treball s'inicia un any abans durant la celebració de les festes organitzada per una altra colla de Majorals. La voluntat festiva dels veterans fa que en aquest moment els grups encarregats d'organitzar la festa ja estiguen garantits més enllà del 2000.

L'organització d'unes festes comporta un elevat grau de despesa, aquesta actualment és compartida per tots els Majorals, l'Ajuntament de la vila i la solidaritat del poble, el qual col·laborarà amb la compra de butlletes per a diferents rifes. Contrasta el fet que en un cas el cobriment de les despeses es realitza a nivell familiar i en l'altre s'implica el conjunt de la comunitat. Els Majorals vestiran durant la major part del temps amb un pantaló negre, espadenyes, camisa florejada, barret de palla i destacarà per la seua bellesa el mocador que porten nuat al coll i cau estès damunt les espatlles, una veritable filigrana ornamental, alhora que un dels últims llocs en què els homes porten mocador.

La presència de dues Obreres casades podríem situar-la dins el paper conegut popularment com de carrabines, evidentment dues joves fadrines envoltades per tants homes no seria gaire ben vist, per tant caldrà el control social d'aquesta intensa relació que s'establirà durant les festes entre Obreres i Majorals.

Evidentment, la nostra societat és molt més laxa actualment pel que fa al comportament i relació entre sexes, però la seua presència i actuació no deixa de tenir aquesta funció, tot i que s'incloga més en el terreny simbòlic que no pas efectiu.

El conreu de les alfàbegues, l'atenció continuada que necessiten durant mig any, era la feina de les Obreres fadrines, una manera de mostrar la seua capacitat creativa, la seua capacitat de crear i sacrificar-se, dues virtuts imprescindibles del rol social atorgat a les dones, alhora que virtuts necessàries per aconseguir que la petita alfàbega pugui alta i ufana. La societat contemporània ha canviat en cert punt les responsabilitats de la dona, moltes realitzen el seu treball fora de la llar, per tant el seu temps és molt més reduït i no poden fer-se càrrec d'aquesta delicada i metòdica feina del conreu de l'alfàbega. Per tant, aquesta feina recau en una sola persona, que efectua aquesta labor de substitució i es converteix en la figura de l'especialista.

La seua feina és indispensable per a continuar la festa, ara el conreu de les alfàbegues no serà una demostració de les capacitats femenines, sinó de les de l'especialista que any rere any intenta superar-se a si mateix. Contrapunt a una celebració col·lectiva i mostra d'una societat que té com a valors l'individualisme i la competència.

L'ofrena de les alfàbegues que té lloc el 15 d'agost és el primer acte multitudinari que ocupa la via pública. Els Majorals, les dues Obreres, les dues bandes de música i tot el jovent festiu que vol inicien el recorregut que els conduirà fins a l'església de la vila, tot

eixint del corralet a les nou del matí. Les Obreres seran les que marcaran la distribució de la comitiva, primer les alfàbegues de la primera Obrera, onze per cadascuna, després la pròpia Obrera acompanyada dels familiars més directes. Un home realitza la tasca de cobrir la jove amb una ombrel·la per evitar que pugui rebre l'impacte del sol d'agost, aquesta ombrella, ricament treballada, en molts casos és regal del mateix *sombrillero*, el qual manté una relació directa amb la jove (el seu promés, el germà, etc.). A continuació, l'orquestra i tot el jovent ballant alegrement al seu darrere. Després vindrà en la mateixa disposició el seguici de la segona Obrera, alfàbegues, Obrera i família, banda de música i jovent fester. El recorregut es pot fer interminable degut a la gran aglomeració de gent, les Obreres realitzaran una veritable demostració de seducció, elles es mostren a la societat, donaran una volteta, ensenyaran el peuet a qualsevol que li ho demane, i serà observada amb deteniment per comprovar que segueixca tots els cànons establerts; és un ensenyar públicament les seues qualitats femeninas sota la mirada atenta i satisfeta de la família que alhora controla la situació i mostra el seu estatus davant la comunitat.

Mentre l'Obrera desfila i realitza aquestes operacions i aporta un aspecte de serenor i tranquil·litat a la festa (el seu rol passiu), els Majorals organitzats com un veritable escarnot armat amb confettis procedeixen a l'agressió de tots els presents, especialment d'aquells que pel seu posat sembla que no tenen ganes de festa, i de totes les dones, ja siguen grans o joves. Evidentment, aquelles que protesten seran les que tindran més atenció continuada del grup de Majorals. La predisposició preferent seran les dones com a grup humà contraposat a ells, però després passaran al combat generalitzat, utilitzant en aquesta batalla diverses tones de paper en forma de confetti. La utilització del paper com a element festiu és molt recent dins el nostre món festiu. Aquest acte d'agressió controlada realitzat pels Majorals era fet amb aigua barrejada amb colònia i llençada amb branques d'alfàbega, fet aquest que es manté en altres poblacions devotes al Sant, com és el cas d'Arenys de Mar.

Les alfàbegues seran motiu de comentari i de compareció respecte a les d'anys anteriors. Cal destacar que l'alçària a la qual poden arribar és de metre i mig a dos metres, molt superior a les mides normals de la planta, fet que es produeix gràcies a les atencions que reben continuadament durant l'any.

Les alfàbegues són portades en unes grans torretes pels cossieters; aquest paper, en principi encomanat als homes, també s'encomana actualment a les dones. És normal que les dones vagen ocupant nous papers com a reflex del canvi de la societat. Les colles de joves acompanyen cada obrera, una participació cridanera i destacada, en peu d'igualtat aïmb els seus homònims masculins i, per sort o per desgràcia, en uns estats etílics en alguns casos plenament comparables.

El recorregut pot finalitzar cinc o sis hores després, a les dues o tres de la vesprada. A l'arribada, les Obreres fadrines seran rebudes per les dues casades, les quals col·locaran

la mantellina al cap perquè la jove entre dins l'església, tot un joc simbòlic d'acatament i de retorn a l'ordre després del descontrol anterior, alhora que una actitud protectora de les casades sobre les fadrines.

Durant tot el recorregut els festers, sobretot els més joves, realitzaran un ritual de rebel·lió controlada llangant inclús crits com «Tota la culpa la té l'Ajuntament!», escenificant la paradoxa festiva consistent en aquella mena d'esquizofrènia en què l'ordre, establert no és que permeta, sinó que ordena que aquells als qui controla s'acaren amb ell i realitzen una falsa catarsi de llibertat i inhibició.. Rebel·lia que finalitzarà sota l'aigua d'una cuba que rebaixarà els ànims exaltats, els graus etílics, alhora que serà mesura previsorament per evitar el llançament de cubells d'aigua durant el recorregut de l'ofrena.

Per un altre costat, les Obreres i Majorals ja hauran entrat dins l'església per realitzar els actes d'ofrena a la Verge, ofrena que permetrà que puguin descansar dins la frescor de l'església, amb l'olor intens i agradable que desprenen les alfàbegues.

A les vuit de la vesprada tindrà lloc la processó dedicada a la Mare de Déu d'Agost, la processó tren la Mare de Déu del llit pels carrers del poble i torna una altra vegada a l'església parroquial. Aquells qui vénen de fora tenen la sensació que es una processó a la qual no assisteix ningú; de fet, la gent no se situa massivament darrere la comitiva sinó que resta a les voreres per veure-la passar

És de fet una demostració de tipus estamental i els qui hi participen no ho tan a títol individual sinó en representació o/i per obligació imposada pel col·lectiu, la població que observa el pas de la comitiva espera que cada un d'ells compleixi el seu paper amb total correcció. La participació es reduirà a les autoritats municipals i religioses, la presència d'un representant militar, dels Majorals, Obreres i alguns dels seus familiars. Les Obreres seran repassades amb la vista per part de moltes de les dones que les observen des de la vorera, per veure si representen correctament el seu paper. La participació en aquest tipus d'acte no implica un principi de fe religiosa, sinó el compliment d'un deure social de representació, que ve donat pel càrrec o el paper festiu que es realitza. Assisteixen, a més a més, en aquesta processó, totes aquelles dones que alguna vegada han representat el paper d'Obreres.

Un cop acaba la processó, els Majorals ixen escopetats del temple, es canvien de roba i procedeixen a realitzar la llançada dels coets de luxe en honor a la Mare de Déu. De fet, aquest ordre, certament contradictori, primer entrar la Mare de Déu i després llançar el coet, sembla que és una variació recent deguda a l'anterior rector, el qual es va negar a què la Verge esperés a la porta del temple a rebre el coet de luxe i obligà a fer-la entrar.

Finalment, el dia acabarà amb la Cordà i la Coetà. El protagonisme dels Majorals serà compartit per molts homes de la població, i d'algunes dones que es van incorporant al joc festiu amb el foc i els coets. Tant la Cordà com la Coetà comporta l'ocupació total de l'espai públic per part de la festa, alhora que implica un canvi a les façanes i en

l'aspecte extern del poble. Els festers procediran a transformar el seu vestuari per tal de protegir els seus cossos.

Aquesta apoteosi del foc es produeix durant el dia de Sant Roc, concretament a partir de la una del dia 16. La Cordà convertirà el carrer i l'aire en un núvol de pólvora i color. Seguidament la Coetà eixamplarà aquest núvol per tot el poble.

L'ocupació total de l'espai públic és un dels fets que sorprén més de les festes de Bétera, només amb l'evident limitació temporal que permet retornar a l'ordre.

El poble i els carrers tornaran a la normalitat a l'eixida del sol, moment en què el foc cessarà i tornarà la normalitat.

El déset d'agost Bétera commemora el dia del Gos. El Gos és un dia entranyable en les celebracions populars i, com és comprensible, està fora del santoral oficial. Però de fet els Majorals li ofereixen a la Coetà del Gos un espectacle esferidor de foc: en només trenta minuts, milers i milers de coets són cremats en una plaça, mentre la gent mira a una prudencial distància. És tot un ritual d'iniciació, no es pot ser un bon coeter si no s'ha gaudit del privilegi d'eixir a la Coetà del Gos. Les paraules de Vicent Partal ho defineixen així:

«Estar al mig de tant de foc com es genera en aquella placeta de l'Abeurador és un fet absolutament indescriptible. En el moment que es va acabar la coetà, després de la llarga corda final que crema centenars de coets en segons, el meu primer gest va ser treure'm el case. Vaig mirar el meu voltant. Hi havia Màrius, amb els ulls desencaixats i la suor rajant-li per la cara, supose que ens vam somriure. Estàvem en la boca del carrer Major i vaig escoltar els aplaudiments rituals de la gent. Quan vaig recuperar una miqueta l'alé li vaig dir: -em sembla que ho hem fet fatal, en cinc minuts ho hem cremat tot.»

L'article de Vicent Partal és una bona aportació al sentir de la festa, malgrat alguns moments d'èpica romàntica, segurament fruit de què tots els joves que han fet de Majoral coincideixen a qualificar la Coetà del Gos com la prova a superar, el punt culminant del seu paper i protagonisme.

A partir d'ací la festa ja entra en la recta final, una festa que posa en escena el domini provisional de les potències del desordre, que procura mostrar com eren les coses abans que l'ordre social quedés establert i, evidentment, la forma més estesa d'assenyalar l'hegemonia del caòtic és mitjançant el soroll i el foc. Bétera pot ser un model paradigmàtic d'aquest triomf de les forces del caos doncs, no un carrer, sinó tota la població ofereix una visió infernal emparentada amb un camp de batalla.

Dins aquesta recta final cal remarcar dos episodis. Un, l'intent de recuperar una peça del nostre folklore, el ball de Torrent, i l'altre l'entrega de les butlletes de les Obreres.

El ball de Torrent tenia una gran dosi de crítica social i de sàtira carnavalesca, podríem definir-lo com una interessant mostra de teatre de plaça. La representació

actual, el ball que avui es fa a Bétera, és una petita part de tota una representació més complexa.

L'entrega de les butlletes marca el final de la festa, alhora que l'inici de la propera. Les Obres vigents trien les seues successores, i la successió es realitza entregant una butlleta amb el nom de l'escollida. Sempre existeix la possibilitat de renúncia, deguda sobretot a problemes de tipus econòmic.

L'elecció de la protagonista femenina la realitzen les mateixes dones, fet aquest poc habitual ja que en la majoria de casos són escollides per jurats formats per individus del sexe contrari. Bétera, també ací, ens ofereix un nou motiu de reflexió i sorpresa just quan finalitza la seua festa.

Els cicles pestífers han deixat la seua empremta dins el nostre calendari festiu, però aquesta data fundacional no condicionarà el seu desenvolupament, serà un reflex del passat que ens recordarà la necessitat de la col·lectivitat per fer front a la vida quotidiana, amb les seues glòries i les seues alegries.

BIBLIOGRAFIA

- ALCOVER, A. M. i F. de B. MOLL (1980): *Diccionari català-valencià-balear*. Mallorca. Ed. Moll.
- AMADES, J. (1953): *Annals del Centre de Cultura Valenciana*. Any XIV Núm. 39. València.
- AMADES, J. (1982): *Costumari català*. Barcelona, Ed 62.
- ARIÑÓ, A. (1992): *Elfoc i la roda del temps*. Ajuntament de Canals, València.
- ARIÑÓ, A. (1990): *Fiesta y sociedad en la Valencia Contemporánea*. Universitat de València. València.
- ARIÑÓ, A. (1988): *Temes de etnografia valenciana*. València. Alfons el Magnànim.
- BELENGUER CEBRIÀ, E. (1976): *València en la crisi dels S XV* Barcelona, 1976.
- BLANCO REBOLLO, A. (1988): *La peste negra*. Madrid. Anaya.
- CAMPS I SURROCA, M. (1985): *La pesta de meitats del s. XVII a Catalunya*. Lleida. Pub. del Seminari de Pere Mata.
- CARPENTIER, E. (1962): *Las peste noire: famines et épidemnes dans l'histoire du XIV siècle*, París.
- CONCA, M. (1988): *Els refranys catalans*. València. Tres i Quatre.
- DURKHEIM, E. (1987): *Les formes elementals de la vida religiosa*. Barcelona, Edicions 62.
- NAVARRO I BARBA, G. (1994): «Algunes reflexions a l'entorn de les festes de Bétera». *Llibre de festes de Bétera*. Bétera.
- PARTAL, V. (1994): «Els coets de Sant Roc i nosaltres». *Llibre de festes de Bétera*. Bétera.
- RAMIS, J. (1967): «La pesta bubónica». *Cavall Fort*, núm.88. Barcelona.
- SORRIBES, Vicent. (1955): «La devoció valenciana a Sant Roc». *Annalecta Sacra Tarraconensia XXVIII*. Barcelona.

VORÀGINE, J. (1976): *Legenda Àuria*. Olot. Auber Impressor.

Gustau Navarro i Barba és antropòleg. Membre de l'Institut Català d'Antropologia